

Mr. B. van Haersma Buma

De Grote of St. Gertrudiskerk te Workum

IN HET STADSBEELD

Het centrum van Workum wordt beheerst door de St. Gertrudiskerk ¹⁾. Bepaald imposant is het gebouw vanaf de Merk, contrasterend met de levendige, gedetailleerde waag uit het midden van de zeventiende eeuw. Dit is dan ook het bekendste stadsgezicht. Al in de achttiende eeuw werd de kerk zo afgebeeld. Een mooi uitzicht op de kerk is ontstaan uit het oosten vanaf de oostkant van de Dolte (Emmabuert). Vandaar ziet men de kerk zich weerspiegelen in een voor een aantal jaren aangelegde vijver, een gelukkige stedenbouwkundige vondst bij de bouw van het gemeenschapshuis 'De Klameare'.

Een opmerkelijke plaats neemt de toren in het stadsbeeld in. Ogenschijnlijk bestaat het oude stadspatroon uit één langgerekte kaarsrechte straat, een gedempte gracht. In werkelijkheid buigt hij in het centrum van de stad om de wat vooruitgeschoven toren heen. Zo staat de toren in de as van de weg en vormt hij een fraaie afsluiting van zowel het Noard als het Súd.

Wanneer we dichterbij de kerk heenlopen vallen details op. Zo staat tussen kerk en toren een fraaie hardstenen pomp uit 1785. Hier en daar bestaan ze nog, die pompen bij de kerk. Het regenwater dat door de grote kerkdaken werd opgevangen kon zo voor de gemeenschap dienstbaar worden gemaakt. Soms werden de pompen door de kerkvoogdij aangelegd, in dit geval door de stad.

Op het kerkhof aan de zuidkant van de kerk valt het oog op een grote vierkante graftombe. Het is een van de Workumer merkwaardigheden. Hij dekt het graf

van Joseph Sinkel, een firmant van de bekende winkel van Sinkel, die in 1832 op doorreis van Leeuwarden naar Amsterdam voor de kust van Workum in de golven omkwam en hier werd begraven. Ook is aan deze zijde van de kerk het graf van de bekende in Workum geboren beeldhouwer Tjepke Visser wiens honderdste geboortedag in 1976 door verschillende tentoonstellingen in herinnering werd gebracht. In de kerk is fijngevoelig beeldhouwwerk van zijn hand te bewonderen. Het fraaie grafteken werd vervaardigd door zijn dochter Marijcke Visser.

BOUWEN EN BEWAREN

De stichting van de Workumer parochiekerk zal hebben plaatsgevonden in de tiende of elfde eeuw. De naamheilige waaraan de kerk was toegewijd is Gertrudis, een dochter van Pepijn de Oude. Zij leefde van 626 tot 659 en was abdis van Nijvel (België). Rond het jaar 1000 begon haar verering in bredere volkslagen door te dringen. In het noorden werd zij met name in Friesland — mogelijk als patrones der reizenden — vereerd. Mirreille Madou veronderstelt in haar standaardwerk over St. Gertrudis, dat deze verering via de bisschopsstad Utrecht, waar St. Gertrudis al vroeg werd aangeroepen, naar Friesland is gekomen.²⁾ Van Buijtenen doet de suggestie, dat grondbezit van de abdij van Nijvel in de Zuidwesthoek van Friesland mogelijk tot de naamgeving heeft geleid.³⁾ Een prachtige afbeelding van de heilige abdis, met palmtak en kromstaf, komt voor

Kerk en toren vanuit het zuidoosten: rechts het koor, in het midden het dwarspand of transept en links de toren. Het lage gebouw tegen het koor is de sakristie of latijnse school.

Toren uit het
zuidwesten en de
westgevel van de kerk.
Beide na de restauratie.

op het parochiezegel van Workum uit 1385.

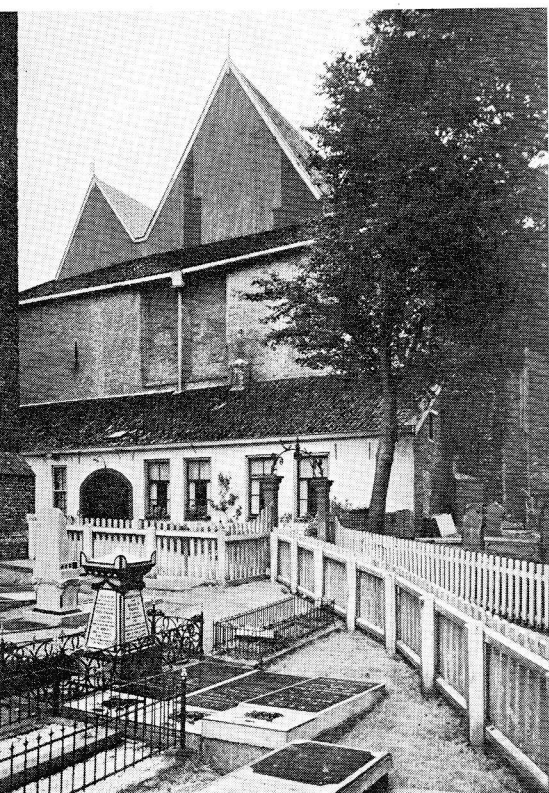
Op een nog wat ouder Workumer zegel (1355) staat de voorganger van de tegenwoordige kerk afgebeeld. Het zegel vertoont een kleinere kerk met een drietal ramen en een opvallend hoge, spits toelopende toren. Misschien is dit al de toren waarvan Worp van Thabor later in zijn kroniek van Friesland zal zeggen, dat hij een baken was voor de schepen die vanaf de Noordzee het Vlie of het Marsdiep binnenvoeren.

De tegenwoordige kerk, die zich op het eerste gezicht als een geheel voordoeft, is

in een aantal stadia en volgens verschillende plannen tot stand gekomen.

Het oudste gedeelte is het koor van omstreeks 1480. Het koor maakte oorspronkelijk deel uit van een eenbeukige kerk, waarvan de fundamenteën in het dwarschip zijn aangetroffen. Aan de binnenkant zijn nabij de kruising aan weerszijden nog de oude toegangen te herkennen.

Het valt op, dat het koor door vier muurvlakken en niet zoals gebruikelijk door een oneven aantal van meestal drie of vijf wordt afgesloten. Daardoor bevindt zich in de as van het koor geen

De westgevel van de kerk vóór de restauratie. Het bovendeel is nog met hout dichtgezet.

raam, maar een muurdam. Het is, als gezegd, een minder gebruikelijke en ook een minder fraaie oplossing, die echter in de late gotiek soms werd toegepast. Wij vinden het bij enkele dorpskerken in Friesland (Piaam, Nes W.D., Jouswier),⁴⁾ maar ook in Frankrijk en Duitsland (o.a. Oost Friesland).⁵⁾ Bij de laatste restauratie heeft men deze architectonische eigenaardigheid fraai geaccentueerd door twee ramen van Jentje Popma, die de bedrijvige Martha en de devote Maria voorstellen.

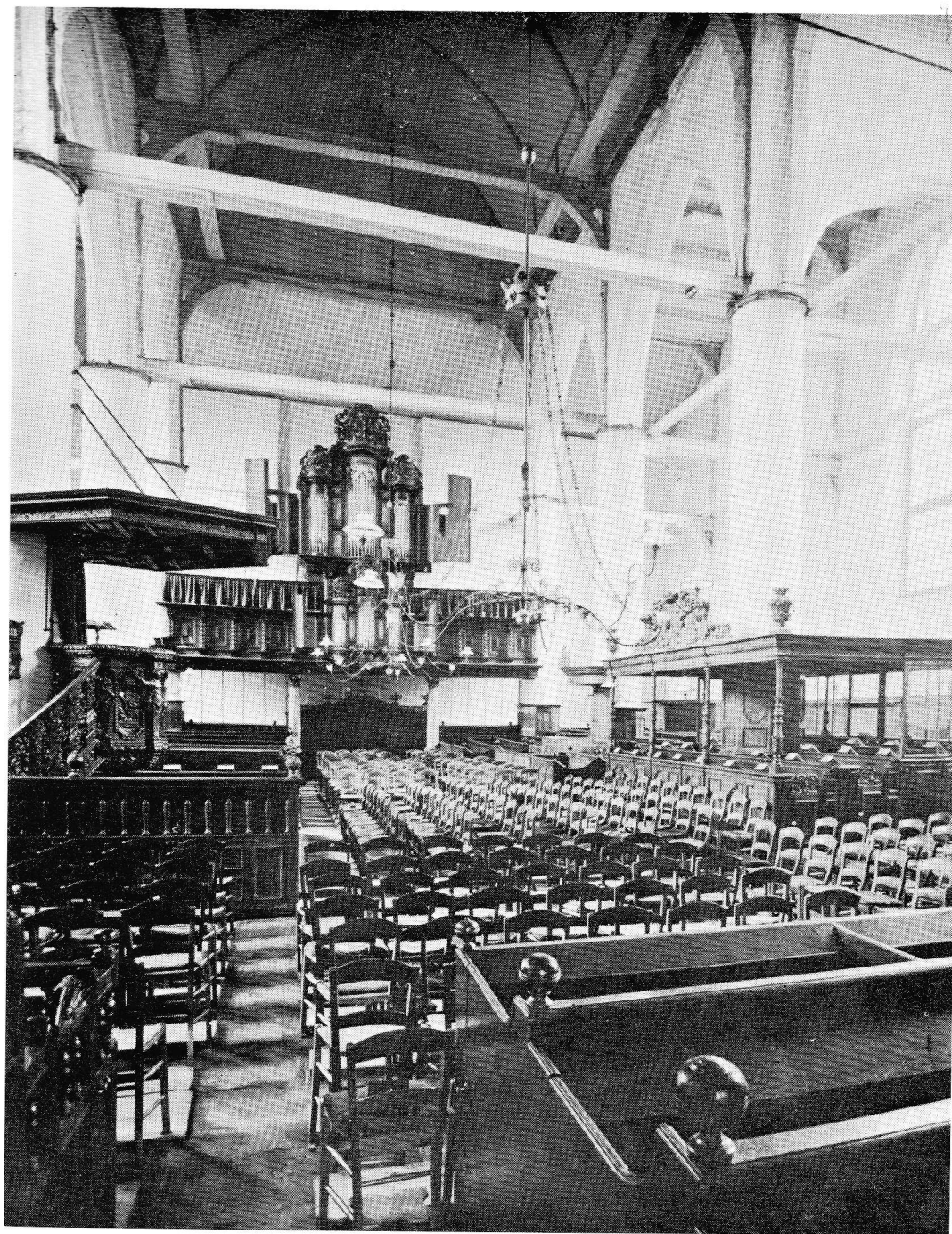
Tijdens de binnenlandse onlusten in het begin van de zestiende eeuw werd de kerk zwaar getroffen. Zowel in 1515 als in 1523 werden kerk en toren verwoest. Na 1523 is men met een grootscheepse herbouw begonnen. In aansluiting op het bewaard gebleven koor werd het transept opgetrokken, dat vermoedelijk in 1533 gereed was. Vooral door dit

transept heeft de kerk een bijzondere allure. De grote transeptramen zijn de grootste kerkvensters in de noordelijke provincies. Tijdens de bouw heeft men al rekening gehouden met een schip van royale opzet. Daarom werden het koor en het transept verhoogd met een zone die vooral van binnen duidelijk aan blinde nissen boven de ramen herkenbaar is.

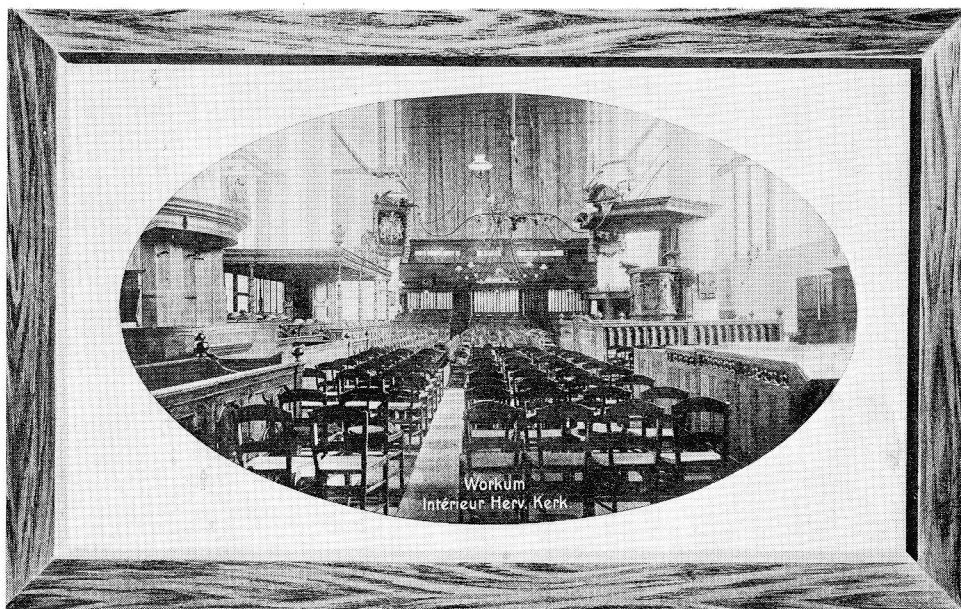
Aansluitend aan het dwarsschip werd een driebeukig schip van vijf traveeën ontworpen. Of men na de voltooiing van het transept direct met de bouw van het schip is begonnen is de vraag. In elk geval is men voor de totstandkoming van het schip reeds met de toren begonnen.

De toren

De onvoltooide toren is opgetrokken in de periode tussen 1523 en 1545, dezelfde tijd waarin ook de Oldehove tot stand kwam (1529-1533). Hij wordt daarmee vanouds vaak in één adem genoemd. De uitvoering van beide torens is echter heel verschillend. Het karakter van de Oldehove wordt bepaald door zware haakse steunberen en door overvloedig gebruik van natuursteen voor de detaillering, waarmee met name wordt aangesloten bij de late Brabantse torenbouw. De Workumer toren is geheel van baksteen opgetrokken en strakker van vorm. Opvallend is in Workum het verschil tussen de twee tot stand gekomen geledingen. De vlakke benedenste geleding heeft ondiepe nissen met onderling steeds verschillende, voor de late gotiek kenmerkende detaillering: ontbreken van een centrale cirkel of ander dominerend element in de top, visblaastraceringen, voorkeur voor ronde boogvorm in de onderverdeling. De westgevel is afwijkend uitgevoerd met de ingangspartij geflankeerd door twee verschillend afgedekte nisses. Het gemetselde bordes

Het interieur naar het westen vóór de restauratie. Duidelijk komt op deze foto de harmonische rangschikking van het meubilair tot uiting. Aan de ene zijde de preekstoel met doophek; daartegenover de vroedschapsbank.

Interieur naar het oosten vóór de restauratie: zowel doophek als koorhek zijn nog geheel intact.

Het interieur na de restauratie naar het oosten: het gebouw is fraai gerestaureerd, maar de inrichting is wat strak geworden door verplaatsing van de kansel, het opruimen van het doophek en de plaatsing van grote bankenblokken.

van de ingangspartij wordt in de volksmond vanouds de klameare genoemd. Dit woord — tegenwoordig ook als naam aan het gemeenschapshuis verbonden — heeft in de afgelopen jaren tot tal van speculaties aanleiding gegeven, zonder dat dit tot een afdoende verklaring van de betekenis heeft geleid.⁶⁾ Heel anders, sterk plastisch, is het bovenste deel. Deze geleding springt terug, zware steunberen verdelen de gevel in drie vakken en langs de omgang loopt een gemetselde balustrade. Duidelijk blijkt hier, dat de toren tegen het schip had moeten aansluiten. De oostkant is vlak gehouden, terwijl een aantal deuropeningen toegang tot de dakgoot en de ruimte boven de gewelven had moeten geven.

Architectonisch is de toren het meest intrigerende deel van het gebouw. Welke torens hebben als voorbeeld gediend? Hoe heeft men zich de voltooiing gedacht? De toren is een nakomeling van de Utrechtse torenschool. Kenmerkend daarvoor is de toepassing van drie nissen, waarvan de middelste breder is dan de beide andere. De bovengeleding met zijn diepe nissen roept daarnaast herinneringen op aan het laatste ontwikkelingsstadium van de Brabantse torens (Hilvarenbeek, Oirschot, Vught). Sterker spreekt een vergelijking met de niet voltooide torenromp van Wijk bij Duurstede (± 1500). Ook met de twee benedenste geledingen van de Martinitorren in Groningen (1469-1482) valt verwantschap aan te wijzen.

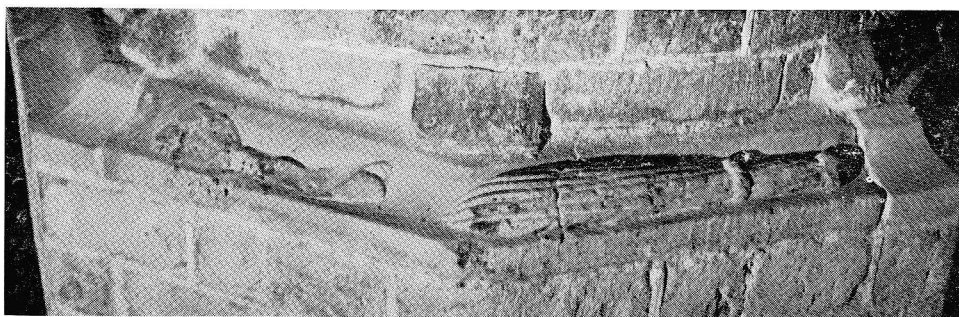
Jammer genoeg weten we niet, hoe men zich de bekroning had voorgesteld. Vergelijking met de Martinitorren in Groningen en met de toren van Wijk bij Duurstede, waarvan het ontwerp bekend is⁷⁾, doet veronderstellen dat men zich op de uitgevoerde geledingen een derde inspringende vierkante geleding had gedacht met als bekroning een achtkante

lantaarn. Overigens is het nog de vraag, of de tweede geleding wel helemaal de bedoelde hoogte heeft gekregen. Het bovenste deel van de toren, alsook de vulling van de nissen, bestaat uit een latere kleinere steensoort. Aan de westkant hebben de bouwlieden die in deze periode werkzaam waren, hun initialen vereeuwigd. Bovenin de vulling van de middelste nis TDPK en helemaal bovenaan J d B.

De laatste bouwfase van de kerk

Evenmin als de toren werd het schip voltooid. De bouw ervan is moeizaam verlopen. In 1566 was men nog steeds niet aan het dak toegekomen. Muren en pilaren stonden — voor zover opgetrokken — bloot aan weer en wind. Daarna zijn echter in enkele jaren de twee oostelijke traveeën en een deel van de derde overkapt.

Vrij zeker zijn de plannen voor het schip op een gegeven moment gewijzigd. Het is aannemelijk, dat het schip eerst zgn. pseudobasilicaal is opgezet, met tegen het schip aansluitende lagere zij-

Doodsbeenderen en geselroede op een pilaar.

beuken. In een later stadium zijn de zijbeuken tot dezelfde hoogte als het schip opgetrokken, waardoor een zgn. hallenkerk ontstond. Daarmee volgde men bekende voorbeelden van de overkant van de Zuiderzee als Edam, Monnikendam en Enkhuizen (Westerkerk).

Uit dezelfde tijd als het schip dateert de sacristie aan de zuidkant van het koor. Dit gave gebouwtje draagt nog altijd de naam Latijnse school⁸⁾.

In het begin van de zeventiende eeuw werd de bouw van Frieslands laatste grote gotische stadskerk beëindigd. In 1613 kreeg de toren zijn karakteristieke bekroning, in 1615 werd het schip aan de westkant door een stenen muur afgesloten. Het bovenste deel was eeuwenlang met een houten schot afgedekt. Eerst bij de restauratie is de muur tot aan de nok doorgetrokken.

De klokken

Aansluitend aan de voltooiing van toren en kerk werd in 1616 de oudste nog be-

staande luidklok gegoten. De toren heeft thans twee zware luidklokken, uit 1699 en 1616, en een lichte die in het koepeltje hangt. De grote klok werd in 1699 vergoten door Gerhard Schimmel te Deventer. Deze klok met een diameter van 170 cm en een gewicht van ± 3100 kg is, na de grote klok van de Oldehove, de zwaarste van Friesland. De kleine, met een diameter van 150 cm en een gewicht van ± 2100 kg is in 1616 vergoten door Hendrik Wegewart uit Kampen, een lid van de bekende klokkengietersfamilie. Blijkens het opschrift was hij ook in 1608 reeds vergoten.

Opmerkelijk is, dat de klokkestoel in de toren waarin deze klokken hangen, ruimte biedt voor drie klokken. De meest westelijke plaats is nu onbezet. Zijn er oorspronkelijk drie klokken geweest? Het is te hopen dat deze lege plaats bij gelegenheid wordt aangevuld.

In het koepeltje hangt sinds 1956 een klok die een ouder in de oorlog versmol-

ten exemplaar vervangt. Sinds mensengeugenis laat deze klok driemaal daags zijn heldere tonen over de stad horen, 's morgens om 8 uur, 's middags om 12 uur en 's avonds in de zomer om 6 uur en in de winter om 9 uur.

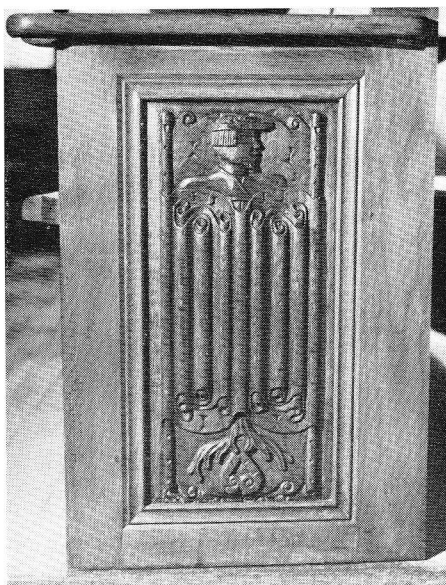
Karakteristiek zijn de namen die de volksmond aan de Workumer klokken heeft gegeven. De zwaarste heet de 'treurer', de tweede de 'trooster' en het lichte klokje de 'juicher'.

De restauratie

In 1951 kwam de kerk na een ingrijpende restauratie weer luisterrijk te voorschijn. Met een onderbreking tijdens de laatste oorlogsjaren duurde deze restauratie, die onder leiding van Jan de Meijer uit Amsterdam stond, twaalf jaar. Tijdens de restauratie bleek eerst, hoezeer het gebouw in de voorafgegane eeuwen was verwaarloosd en vervallen. De kap was op sommige plaatsen geheel vermolmd en vele ramen waren dichtgemetseld. De staat van het gebouw was zo slecht, dat het noordertransept zelfs tijdens de restauratie instortte.

De eerder vermelde voltooiing van de westmuur uit 1615 mag een gelukkige greep worden genoemd. Ook kwam de herbouw van het in 1735 omver gewaaide vieringstorentje, waardoor het verticaal accent tegenover de zware dwarsschepen hersteld werd, het aanzien van de kerk ten goede. De dichtgemetselde ramen werden heropend en de traceringen naar gevonden sporen hersteld. Zo waren in de zes dichtgemetselde koorramen van de in totaal tien nog restanten van de traceringen aanwezig. Enkele van de oorspronkelijke boogvullingen werden in zandsteen hersteld. Merkwaardig genoeg werden de pilaren niet opnieuw gepleisterd, dit in tegenstelling tot de muren.

De restauratie van de toren vond plaats in 1974 en 1975 en stond onder leiding van het architectenbureau Van Manen en Zwart te Drachten.⁹⁾ Hoe noodzakelijk ook deze restauratie was blijkt wel uit het feit, dat grote muurgedeelten met

Boven: In de nieuwe banken zijn oude panelen verwerkt met fraai snijwerk uit $\pm$ 1525.

Onder: Het doopvont van Tjipke Visser met aan deze zijde de doop van de kamerling uit Morenland.

de hand konden worden afgenomen. Bij de restauratie werd de dichtgemetselde ingang aan de westzijde heropend en daarboven opnieuw een glas in lood raam aangebracht met een karakteristieke laatgotische visblaatrasering. In de bodem werden vele scherven gevonden van gebrandschilderd glas. Deze fragmenten, die oorspronkelijk het raam boven de ingang hebben gevuld, worden gedateerd op het derde kwart van de zestiende eeuw. Voorts werd in de toren naar gevonden restanten de originele vloer van veldkeien weer aangebracht.

SURSUM CORDA*)

Het interieur van de kerk is door zijn ruimtewerking en lichtinval van een indrukwekkende schoonheid. Mag het schip naar verhouding wat te kort zijn, het brede transept geeft het gebouw een wijsheid die geen andere kerk in het noorden bezit. Deze ruimtewerking wordt versterkt doordat de ruimte slechts door een zestal ranke pilaren wordt geleed.

Door het prachtige lichtspel wordt het

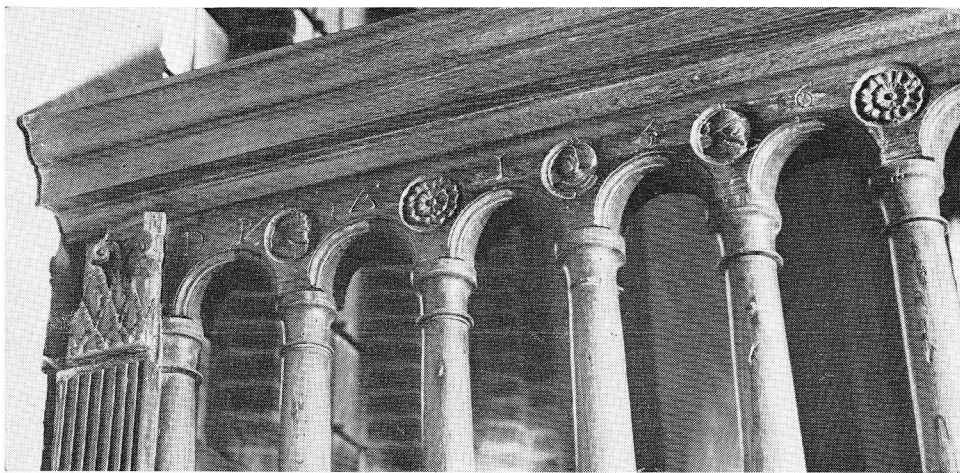
oog als vanzelf naar het koor getrokken. Wordt het schip vanuit de zijbeuken verlicht door slechts vier hoge ramen die bij het binnentreden nauwelijks opvallen, koor en transept ontvangen direct licht door niet minder dan negentien ramen, waaronder de machtige transeptramen.

Herinneringen aan de katholieke tijd

Op de scheiding van transept en koor staat een van de belangrijkste overblijfselen van de voorreformatorische periode, het koorhek. Dit diende in de late middeleeuwen om het voor de geestelijken bestemde koor voor het volk af te sluiten. Het koorhek bestaat uit een borstwering met balusters. De onderdelen worden aan weerszijden afgesloten door eenvoudige pilasters met korinthische kapitelen. Het hek is versierd met een fries met zorgvuldig gesneden kopjes in médaillons. Deze médaillons horen in groepjes van drie bij elkaar. Telkens links en rechts een naar elkaar toegevoerde mannen- en vrouwenkop en in het midden een rozet. Blijkens het opschrift links is het koorhek in 1569 vervaardigd door Claes Thiebbezoon¹⁰⁾. Van het koorhek zijn twee gedeelten bewaard gebleven. Voor de restauratie was

*) Sursum corda: omhoog de harten. Oude liturgische avondmaalsformule.

Een fragment van het koorhek uit 1569 met gesneden kopjes in de médaillons.

De rijk gesneden
preekstoel uit 1718 door
G. van der Haven.

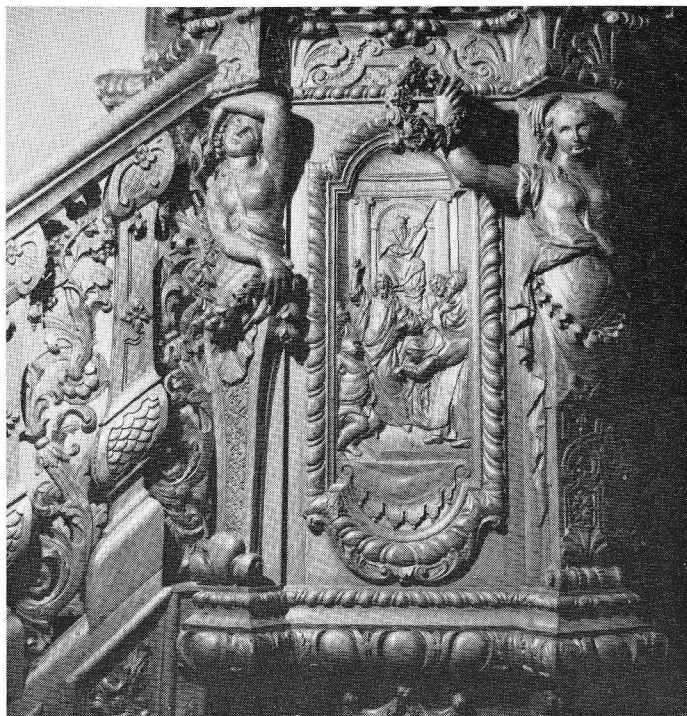

het koorhek nog compleet. Om de koor-
ruimte bij de kerk te betrekken heeft
men destijds de helft van het koorhek
opgeofferd. Achteraf moet dit wel als
een ernstig verlies worden beschouwd.

Ook overigens zijn nog heel wat herinne-
ringen aan de voorreformatische perio-
de bewaard. Belangrijk zijn de 32 pane-
len die in buitenzijden van de moderne
banken in het schip en ook in de avond-
maalstafel zijn aangebracht. Kennelijk
hebben wij hier te maken met gedeelten
van de koorbanken, die oorspronkelijk
tegen de noordelijke en zuidelijke wand

van het koor waren geplaatst. De pane-
len zijn versierd met koppen en diverse
voorwerpen. Zo zijn 15 mannenkoppen
afgebeeld, de meesten met verschillende
typen hoofddeksels, drie vrouwen en
twee kostelijke narren. De overige pa-
nelen vertonen ornamentale voorstellin-
gen. Op sommige panelen zijn ook flui-
ten afgebeeld. Het is goed snijwerk met
verschillende uitstekend uitgevoerde ty-
pen, dat gedateerd wordt 1525/35.

Uiterst zeldzaam zijn de op de base-
menten van twee zuilen tussen het schip
en de noordbeuk uitgehakte voorwerpen.

Een paneel van de preekstoel: Christus geneest een vrouw. Links en rechts een kariatide en een deel van de uitbundig gesneden trap.

Op de meest oestelijke zuil zijn een geselroede en een doodsbeen uitgehakt, op de volgende zijn twee naar elkaar toe gerichte pijlen met daartussen rond (hartvormig?) voorwerp en verder twee doodsbeenderen afgebeeld. Dat het hier een aanduiding van relikwieën van St. Gertrudis zou betreffen, zoals vroeger wel is gedacht, is onjuist. Vóór de zeventiende eeuw wordt St. Gertrudis niet met een geselroede afgebeeld, terwijl pijlen nimmer met haar in verband worden gebracht.¹¹⁾ Het lijkt het meest waarschijnlijk, dat wij hier met de aanduiding van twee in Workum vereerde heiligen te doen hebben. Mogelijk wijzen de pijlen op verering van St. Sebastiaan, als beschermers tegen de pest een in de late Middeleeuwen veel aangeroepen heilige. Onder de reeks heiligen die zijn afgebeeld op de pilaren in de Martinikerk te Franeker komt ook een afbeelding van St. Sebastiaan voor.¹²⁾ Uit dezelfde tijd zullen de gebeeld-

houwde kraagstenen in de zijbeuken dateren, waarop de muurstijlen tegen de noordmuur en de zuidmuur rusten. Aan de noordzijde zijn twee koppen afgebeeld, aan de zuidzijde is ornamentaal werk te zien.

Tijdens de restauratie werden in de grond een groot aantal gotische zandstenen fragmenten gevonden die elders in de kerk worden bewaard. Zij zullen afkomstig zijn van een altaarretabel of sacramentshuisje.

Tenslotte kan worden vermeld, dat het orgel een reeks van 30 zeer waardevolle pijpen bezit, die $\pm$ 1530/35 kunnen worden gedateerd. Deze pijpen zijn thans opgenomen in het gedekte fluit 4' register van het pedaal.

De protestantse inrichting

Rond 1700 heeft de kerk zijn voorname reformatorische inrichting gekregen. Kort voor de eeuwwisseling, in 1697, werd het fraaie Jan Harmens-

orgel gebouwd.¹³⁾ Van de weinige overgebleven werken van de Friese orgelbouwer Jan Harmens ($\pm 1655-1721$) is dit orgel, naast het prachtig gerestaureerde orgel in Meppel, het belangrijkste.¹⁴⁾ Het snijwerk van kast en galerij is een jeugdwerk van Jan Freercks, antieksnijder te Leeuwarden (1674/5-na 1717).¹⁵⁾ De middentoren van het hoofdwerk wordt bekroond door lofwerk met muziekinstrumenten, boven de zijtorens is een engelenfiguur aangebracht. De middentoren van het rugwerk wordt bekroond door het stadswapen met twee schildhoudende leeuwen. Heraldisch is deze voorstelling opmerkelijk, omdat er geen ander geval bekend is, waarbij het wapen van Workum door schildhouders wordt vergezeld.¹⁶⁾ Boven de zijtorens zijn in het lofwerk kleine engelenfiguurtjes aangebracht terwijl ook onder de zijtorens kleine engelenkopjes zijn gesneden. Onder de middentoren zijn de naam van de orgelbouwer en het jaartal 1697 aangebracht. Het ziet er naar uit, dat een reeds lang broodnodige restauratie thans binnen afzienbare tijd zijn beslag zal krijgen.

Vermeldenswaard is het fraaie avondmaalszilber dat eveneens dateert uit het laatst van de zeventiende eeuw. Het bestaat uit een schenkkkan uit 1671, twee broodschalen uit 1681 met twee bijbeho-

rende collecteschalen en twee bekers uit 1695, in een waarvan een ouder exemplaar uit ± 1630 is verwerkt.¹⁷⁾

Hoogtepunt van het meubilair zijn de preekstoel uit 1718 en de regeringsbank van 1716. Voor de restauratie vormde de preekstoel met het bijbehorende doophek en de regeringsbank die tegenover elkaar in het schip tegen de vieringspijlers stonden opgesteld een harmonische eenheid. Een wijziging van de opstelling heeft tot gevolg gehad dat dit verband werd verbroken en dat het fraaie doophek van Van der Haven werd verwijderd.

De preekstoel is een van de mooiste en rijkst beeldhouwde van Friesland. De vijf panelen zijn versierd met bijbelse voorstellingen, die allen de bevrijdende kracht van het Evangelie in beeld brengen: de opwekking van Lazarus, de genezing van de blinde, de genezing van de verlamde die door het dak wordt neergelaten, de genezing van de vrouw en de verlossing van Petrus door de engel uit de gevangenis. De panelen worden gescheiden door weelderige kariatiden. Ook de trap is bijzonder rijk bewerkt met gesneden balusters en ajourwerk. Fraai is ook de koperen lezenaar uit hetzelfde jaar, geschonken door Anne Hobbes de Boer, mederaad der admiraliteit van Harlingen en burgemeester van

Burgemeester
Anne Hobbes de Boer
schonk in 1718 deze
fraaie koperen lezenaar.

Workum, met het wapen van de schenker.¹⁸⁾ De preekstoel is van de hand van Gerbrand van der Haven, wiens signatuur op twee panelen voorkomt.

Op goede gronden kan ook de regeringsbank aan Van der Haven worden toegeschreven. In de rijke bekroning is het stadswapen van Workum afgebeeld.

In het algemeen moet worden geconstateerd, dat bij de restauratie het streven naar soberheid en eenheid van opzet voorop heeft gestaan, waardoor te veel van het zeventiende- en achttiende-eeuwse meubilair verloren is gegaan. Gelukkig staat daar nieuwe schoonheid tegenover, waarbij het werk van Tjipke Visser die het snijwerk en het doopvont vervaardigde een hoogtepunt vormt.

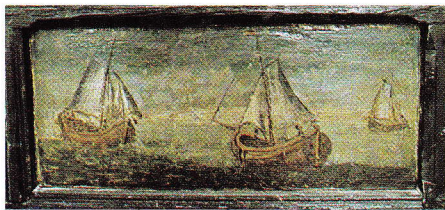
Het doopvont uit Franse kalksteen vertoont afbeeldingen die op de doop betrekking hebben: de ark van Noach op de zondvloed, de doop van Jezus in de Jordaan, de doop van de kamerling uit

het Morenland en een ouderpaar in Friese klederdracht dat zijn kind ten doop houdt.

Voor de rugleuning van de avondmaalsstoel sneed Tjipke Visser de schenking van brood en wijn door Melchizedek aan Abraham en voor de lezenaar een aalscholver, de Friese pelikaan. Op de stijlen van de koorbanken werden biddende figuurtjes aangebracht. Sursum corda!

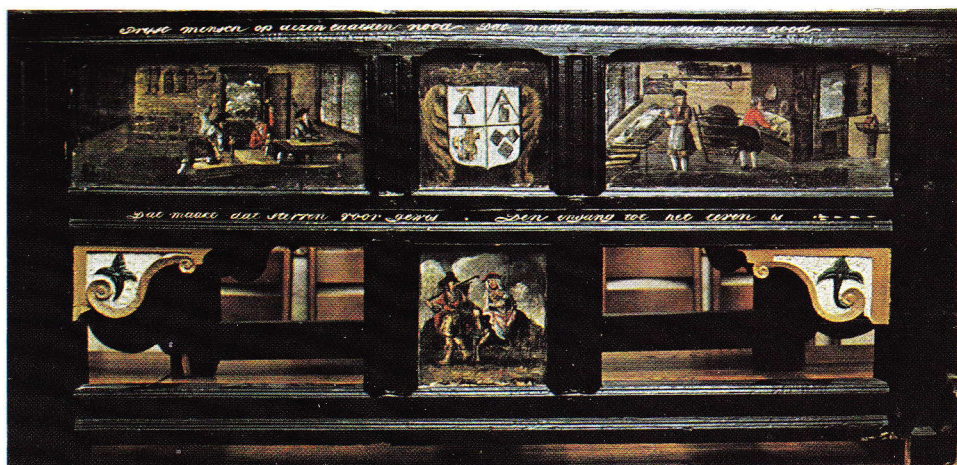
SPIEGEL VAN HET BONTE LEVEN

De middeleeuwse parochiekerk was niet alleen de eeuwen door een centrum van geestelijk leven, maar weerspiegelde ook steeds het kleurrijke leven van de stedelijke gemeenschap. Zo ook in Workum. Hier denken wij dan wel in het bijzonder aan de gildebaren. Vanouds heeft deze unieke collectie van acht beschilderde baren van de Workumer gilden de aandacht getrokken.

Boven: Een paneel van de timmerliedenbaar uit 1791. Huizen in aanbouw met op de achtergrond werkzaamheden aan een kerktoeren. Op de steiger staat een voeger; een opperman draagt een speciebak; twee mannen maken mortel in een mortelbak; rechts een metselaar; op enkele daken wordt ook gewerkt; het middelste huis is getooid met de meiboom. Midden: Gerestaureerd zeventiende-eeuws paneel van de schipperskinderbaar uit 1806. Onder: Baar van de binnenschippers uit 1805. Op het linker deel twee smakken en een kopjacht. Rechts van het kompas een hooschip, een kofschip en een koopvaardij-hoeker.

De kinderbaar van het St. Jozefsgilde uit 1693. Linksboven een timmermanswerkplaats; middenboven het gildewapen; rechtsboven de werkplaats van een glazenier. Onder: de vlucht van Maria en Jozef naar Egypte.

Boven: Paneel van de apothekers- of chirurgijnsbaar uit 1781. De Barmhartige Samaritaan met het onderschrift: Help Help Heere Jesu Helpt mij Gy Samaritaan.

Verbint mijn wond, vergeeft mijn sond. En Schenk mij u Genaad Soo Gaa ik Hemel aan.

Midden: Paneel van de smedenbaar uit 1756. Voorwerpen en gereedschap van de goud- en zilversmid.

Onder: Paneel van de boerenbaar uit het einde van de 18e eeuw. Gezicht op Workum uit het noordwesten. Van links naar rechts: de kleine toren van Capdeelle op het Noard, de hogere toren met slanke spits van de Gasthuiskerk, de St. Gertrudiskerk, het Inthiemahuis met toren en verder enkele molens en boerderijen.

De voorgrond is gestoffeerd met koeien, paarden en schapen.

De kort geleden verschenen beschrijving door prof. Jansen¹⁹⁾, waaraan een indrukwekkende studie ten grondslag ligt, alsmede de ongeveer gelijktijdig gereedgekomen restauratie door de deskundige restaurateur N. van Bohemen te Den Haag heeft een geheel nieuw licht op de ontstaansgeschiedenis doen vallen. Ging men er vroeger op grond van de op de baren geschilderde jaartallen van uit, dat de baren in de tweede helft van de achttiende eeuw waren gemaakt met een uitloop naar het begin van de negentiende, in werkelijkheid blijkt de ontstaansgeschiedenis tot diep in de zeventiende eeuw terug te gaan.²⁰⁾

De samenhang met de uitzonderlijk rijke volkskunst in Zuidwest-Friesland is thans wel duidelijk vastgesteld. Zo is er nu een directe aansluiting met de bakkersbaar in het Hidde Nijlandmuseum te Hindeloopen (1666), met de baren van het Vissersgilde in Staveren (1688) en met de beschilderde Workumer kast in het Zuiderzeemuseum (1696).

Vele vragen zijn door het volhardend spuurwerk van prof. Jansen, dat hij kon combineren met röntgenologisch onderzoek, opgelost. De restauratiewerkzaamheden hebben een en ander bevestigd en aangevuld. Zo zijn bij verschillende baren oudere schilderijen te voorschijn gekomen, terwijl in veel gevallen de herkomst van de voorstellingen is ontdekt. Zoals in de volkskunst veelal het geval is, ontleenden de schilders hun voorbeeld vaak aan bestaande afbeeldingen.¹²⁾

In de zuidbeuk staan aan de westzijde de jongste baren, die van de *schippers en de grootschippers uit 1805 en 1806*. De schippers bevoeren de binnenwateren, de grootschippers de Noordzee. Op de baren ziet men afwisselend zeegezichten met kalm en woelig water. De beschilderingen zijn merendeels ontleend aan achttiende-eeuwse zeegezichten en scheepsafbeeldingen, met name van G. Groenewegen.

De studie van prof. Jansen heeft zich vooral op de afbeeldingen en teksten gericht. Een nadere bestudering van het

schrijnwerkersaspect, de samenstelling van het houten raamwerk, zou wellicht nog aanvullende gegevens over het ontstaan kunnen opleveren. Als regel kan worden gesteld, dat een baar ouder is, naarmate er meer afzonderlijke beschilderde panelen voorkomen. Soms heeft men ook ouder materiaal opnieuw gebruikt. Zo werd bij de restauratie van een van de schippersbaren een beschildering van een stijl zichtbaar gemaakt, die kennelijk bij een andere baar heeft behoord.

De *apothekers- en chirurgijnsbaar uit 1781* is ongetwijfeld een van de boeiendste. Reeds meer dan een halve eeuw geleden is deze voor het eerst beschreven. Toch zijn ook nu nog niet alle vragen opgelost. Prof. Jansen heeft de bron van de meeste afbeeldingen weten te achterhalen. Op de ene zijde ziet men een afbeelding van een apotheek, een ziekenzaal en rechts twee chirurgijns die hoofdoperaties uitvoeren. Op het onderpaneel is de barmhartige Samaritaan voorgesteld. Deze laatste voorstelling is ontleend aan de bekende prentenbijbel van Pieter H. Schut uit 1659. Op de ommezijde ziet men onder meer wapenschilden met de symbolen van de apothekers en chirurgijns, terwijl op het onderpaneel de Griekse geneeskundigen Hippocrates en Dioscorides zijn afgebeeld.

Anders dan prof. Jansen, die een ontstaansgeschiedenis voor 1781 verwerpt, meen ik, dat de beschilderingen kopieën in achttiende-eeuwse trant zijn van een oudere chirurgijnsbaar die tussen 1665 en 1685 is tot stand gekomen. Mogelijk is het houten raamwerk, dat met zijn indeling in vier panelen een archaische indruk maakt, hiervan een restant.

Een fraai beeld van de landbouw geeft de *ongedateerde landbouwersbaar*. Ongetwijfeld is deze uit het eind van de achttiende eeuw. Behalve dat de afbeeldingen en de spelling van de tekst hierop wijzen, zou een argument kunnen zijn dat men pas in het laatste stadium psalmteksten is gaan toepassen. De enige andere baren met psalmteksten zijn de

schippersbaren. De overige baren hebben versjes die vaak wat archaisch aandoen. Een uitzondering vormt de chirurgijnsbaar met Latijnse teksten. De ene zijde van de landbouwersbaar is aan de veeteelt gewijd. Links ziet men de hooiwinning met Workum op de achtergrond. Rechts ziet men Workum vanuit het noordwesten met op de voorgrond het vee in de wei. Het middelste tafereel laat de handel in zuivelprodukten in het stedelijk centrum zien: de Waag op de Merk van Workum. De andere kant van de baar vertoont afbeeldingen van de akkerbouw. Links wordt geploegd en geged, rechts vindt de oogst plaats. In het midden is een allegorische voorstelling. In de noordbeuk staat de *baar van de smeden en zilversmeden uit 1756*. Hier geen naschildering van bestaande afbeeldingen, maar een fraai gecomponeerd geheel van gereedschappen en vervaardigde voorwerpen. De ene zijde is gewijd aan de grofsmeden en de koper-slaggers, de andere aan de goud- en zilversmeden en de klokkenmakers. Prachtig is het gereedschap afgebeeld tegen de helrode achtergrond. Men mag deze baar wel als het artistieke hoogtepunt van de collectie beschouwen.

Zeer merkwaardig is de *kinderbaar van de schippersgilden*. Voor de restauratie was deze geheel in de trant van de grote schippersbaren beschilderd en gedateerd 1806. De indeling in vier panelen mocht reeds een vroegere ontstaansperiode doen vermoeden. Aan één zijde zijn veel oudere schilderijen blootgelegd, die uit de zeventiende eeuw zullen dateren. Of zij aan bepaalde voorbeelden zijn ontleend is nog niet vastgesteld. In elk geval is hierdoor een waardevol element aan het geheel toegevoegd.

Voor de restauratie kende men nog de timmermansbaar en een vaal-grauw beschilderde kinderbaar uit 1768, zonder nader kenteken. De restauratie heeft aan het licht gebracht dat het hier gaat om de kinderbaar van het timmerliedengilde dat nu dus door twee baren vertegenwoordigd is.

De vanouds als zodanig bekend staande *timmermansbaar* is gedateerd 1791. Aan de ene zijde wordt een beeld gegeven van de dagelijkse arbeid van de verschillende gildeleden, de timmerlieden en molenmakers (links), schilders en glazenzetters (midden) en metselaars (rechts). Minutieus zijn de werkzaamheden weergegeven. Aan de andere zijde zijn de verschillende gereedschappen afgebeeld. Onder de zichtbare schilderijen bevinden zich oudere, die waarschijnlijk uit 1725 dateren.

De *kinderbaar van het timmerlieden-gilde* dateert blijkens het teruggevonden jaartal uit 1693. Aan een zijde zijn de voorstellingen goed geconserveerd, aan de andere zijde was een restauratie niet verantwoord. Duidelijk zijn op de goed bewaarde zijde links een timmermanswerkplaats en rechts een glazenierswerkplaats te zien. Op de andere zijde zijn bouwactiviteiten in de buitenlucht te ontwaren. Op het onderpaneel is aan beide zijden de vlucht naar Egypte afgebeeld, aan de slechtst bewaarde zijde vergezeld van het opschrift S. Joseph. St. Jozef was de gebruikelijke patroon van de timmerlieden en als zodanig een heenwijzing naar het voorreformatorisch verleden van het gilde. De afbeelding is, evenals die van de barmhartige Samaritaan op de baar van de chirurgijns, ontleend aan de prentenbijbel van Pieter Schut.²²⁾

Graftekens

Betreft het bij de gilden vooral de aanbachtlieden, de aanzienlijken voorzagen de kerk van hun graftekens. De fraaie wapenborden van het burgemeesterspaar Adius-van Unckel (1719 en 1716) in het transept sluiten wat tijdsbestek betreft goed aan bij de preekstoel en de regeringsbank en vergoeden iets van het gemis van de kleurrijke altaaropstanden van voor de reformatie.

Tragisch is het opschrift op het gedenk-bord aan de westwand in de noordbeuk, een kopie van een epitaaf in Saumur, dat het overlijden in 1680 van de laatste

mannelijke telg van de Inthiema's, een geslacht dat in Workum een vooraanstaande rol heeft gespeeld, vermeldt. Uit het begin van deze eeuw dateert het marmeren monument Fontein Tuinhout, ontworpen door A. Falise en uitgevoerd door T. W. Polet (in de zuidbeuk).

In het koor is aan de zuidzijde nog een eenvoudige muurschildering uit de eerste jaren na de reformatie te voorschijn gekomen, die een grafschrift

van een aanzienlijk burger bevat. Vele zerken bedekken de vloer, waarvan de oudste gedateerde zerk van gele zandsteen uit 1523 is. Het is te hopen, dat binnen niet te lange tijd een publikatie over de grafschriften in de reeks Grafschriften tussen Vlie en Lauwers kan verschijnen. Dat zou een waardevolle afsluiting zijn van een reeks publikaties over de kerk die de afgelopen tien jaar het licht heeft gezien.

- ¹⁾ Zie over de St. Gertrudiskerk ook: Mr. B. van Haersma Buma, *Geloof, gezag, gelag, drie projecties in steen*, in *De Stêd Warkum*, ûnder redaksje fan drs. G. Bakker, Bolsward 1967, blz. 100-143. Om het aantal noten beperkt te houden wordt de daar vermelde literatuur in het algemeen niet opnieuw aangehaald.
- ²⁾ Mireille Madou, *De heilige Gertrudis van Nijvel*, Brussel 1975, blz. 66/67.
- ³⁾ Dr. M. P. van Buijtenen, *Achtkarspel tussien Munster en Utrecht, Nevenaspiraties bij enkele kloosterfundaties*, Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, 1967, blz. 203.
- ⁴⁾ Drs. Herma A. van den Berg, *It Beaken*, juli 1964, blz. 128; dezelfde, in *Geakunde Wûnseradiel*, Bolsward 1969, blz. 237.
- ⁵⁾ Dr. Manfred Meinz, *Der mittelalterliche Sakralbau in Ostfriesland*, Aurich 1966, blz. 82, 87, die overigens schrijft dat men in Nederland geen kerken met een dergelijke aanleg kent.
- ⁶⁾ Prof. dr. W. J. Buma, *Wurdsneuperij* enz. in *Us Wurk, Meidielingen fan it Frysk Institút fan de Ryksuniversiteit to Grins*, Jiergong 14, 1965, blz. 95; T. Hoekema, *De klameare to Warkum*, in *Us Wurk* 16, 1967, blz. 82-84, met foto; dr. M. P. van Buijtenen, *Workums 'klameare' een super-leugenbank?* in *Flecht op 'e koai*, erebundel aangeboden door prof. dr. W. J. Buma ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, 1970, blz. 251-257, met afbeelding.
- ⁷⁾ J. H. Besselaar, *Torens van Nederland*, Bussum 1972, blz. 47.
- ⁸⁾ Ten onrechte schreef ik in *De Stêd Warkum*, blz. 109, dat alleen de bovenverdieping Latijnse school heet.
- ⁹⁾ Een rijk geïllustreerd verslag van de restauratie is samengesteld door het architectenbureau (medewerker S. Algra) en aangeboden bij de overdracht van de toren aan het gemeentebestuur, september 1975. Niet in de handel.
- ¹⁰⁾ Het volledige opschrift luidt: D. P. A. 1569 SCHOON HEEFT GEMACHT DIT WERK CLAES THIEBBEZOEN. Wellicht kan hier een tweeregelig rijm in worden gezien: Duysent vijfhondert negenen-tsestich schoon/ Heeft gemacht dit werk Claes Thiebbezoen. De eerste drie letters zouden mogelijk op de schenker kunnen slaan. (Vriendelijke mededeling van drs. J. Visser, Rijksarchief, Leeuwarden).
- ¹¹⁾ Mireille Madou, t.a.p. blz. 150, 360/1. Mijn vermoeden, dat het afgebeelde voorwerp niet een geselroede maar een spinrokken zou zijn (De Stêd Warkum, blz. 109) is onjuist. Afbeeldingen van St. Gertrudis met een spinrokken komen trouwens vrijwel uitsluitend in de grafische kunst voor. Vgl. Mireille Madou, blz. 131.
- ¹²⁾ Een andere opvatting is prof. Jansen toegedaan, die in de afgebeelde voorwerpen algemeen bekende christelijke symbolen ziet. De geselroede en de op het hart gerichte pijlen kunnen wijzen op het lijden van Christus, terwijl de doodsbeenderen als symbolen van de sterfelijke mens gelden. In een nog geheel andere richting zoekt het de heer J. A. J. M. Verspaandonk van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht. Hij legt verband met het feit dat er in de kerk begraven werd. De pijlen en de geselroede zouden kunnen verwijzen naar de dood. De dood als schutter is bekend, de gesel zou kunnen wijzen op de dood als straf voor de mensheid. Dat het om attributen van heiligen zou gaan lijkt hem onwaarschijnlijk. De plaats pleit daartegen en ook het afbeelden van doodsbeenderen die niet als attribuut voorkomen.

- ¹³⁾ Zie hiervoor: Mr. B. van Haersma Buma, *Het Jan Harmens-orgel te Workum, De Vrije Fries* LI, 1971, blz. 82-92. Idem, met aanvullingen van Maarten Seybel, in *Stichting tot behoud van het Nederlandse orgel*, band 1, afl. oktober 1974.
- ¹⁴⁾ Ook het orgel in de kerk van Blessum is van Jan Harmens. Zie: Dr. R. Steensma, *De inventaris van de kerke te Blessum, Stichting Alde Fryske Tsjerken*, band 2, blz. 17 en 18.
- ¹⁵⁾ Van Jan Freercks is tot nog toe weinig ander werk bekend. In 1710 leverde hij het snijwerk voor het vroegere orgel in Mantgum, dat eveneens was vervaardigd door Jan Harmens. (S. ten Hoeve, *Hermannus Berkebijl, antieksnijder te Leeuwarden, Stichting Alde Fryske Tsjerken*, band 1, blz. 181.)
- ¹⁶⁾ Alleen zou kunnen worden gewezen op de schilddragende leeuwen die in de zeventiende eeuw op het bordes van het stadhuis werden geplaatst en die thans in de hal staan opgesteld. De ene leeuw draagt het stadswapen, de andere, zoals bij een recente restauratie is gebleken, het stadhoudelijke wapen. Door de samenstelling van dit laatste kunnen de leeuwen tussen 1640 en 1696 worden gedateerd.
- ¹⁷⁾ Behalve de schenkkant is dit zilver beschreven in de *Catalogus Tentoonstelling van Fries zilver* te Leeuwarden, 1927, onder nrs. 176, 177, 224, 225 en 229. De tekst van de nrs. 224 en 225 moet op het laatste moment zijn verwisseld, waardoor 224 verwijst naar het voorgaande nummer 223, een stuk uit Grouw. De *Monumentenlijst* uit 1930 is hiervan het slachtoffer geworden en dicht op blz. 373 een inscriptie van een broodschaal uit Grouw aan een schaal in Workum toe.
- ¹⁸⁾ De *Monumentenlijst* spreekt onjuist van het wapen van Harlingen.
- ¹⁹⁾ Prof. dr. Jac. Jansen, *Rijkdom uit Workums verleden. De beschilde baren der gilden*, Leeuwarden 1975.
- ²⁰⁾ Ook archiefvondsten bevestigen dit. Uit het gemeentearchief blijkt het bestaan van een aantal baren in 1650. W. T. Beetstra, *Slingerdeaden, It Beaken* 1975, nr. 1/2, blz. 115/6.
- ²¹⁾ Vgl. drs. G. R. Kruissink, *Volkskunst en voorbeeld*, Enkhuizen 1970.
- ²²⁾ Vgl. Kruissink, t.a.p. blz. 39.

Dronvermelding foto's:

Grote kleurfoto voorin: foto mevr. A. van Gastel-Jansen; litho uit J. Jansen: *Rijkdom uit Workums verleden. De beschilde baren der gilden*, De Tille, Leeuwarden 1975; Foto's van vóór de restauratie: geleend van oudheidkamer Warkums Erfskip; Alle andere foto's: Instituut voor Liturgiewetenschap R.U. Groningen.